

О.Ю. КАШАБА, канд. іст. наук, доц., УПА, Харків

ГЕНЕЗИС УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналіз витоків українського громадянського суспільства дає підстави стверджувати, що деспотизм ніколи не був притаманний історичним формам життя в Україні, аж до того часу, коли вона попала в залежність від Росії. А демократичні інститути і громадянські орієнтації, що існували в українській історії в специфічній, можливо, недорозвиненій формі, справили значний вплив на соціальне і політичне життя країни.

Анализ истоков украинского гражданского общества дает возможность утверждать, что деспотизм никогда не был присущ историческим формам жизни в Украине, до тех пор, пока она не попала в зависимость от России. Демократические институты и гражданские ориентации, которые существовали в украинской истории в специфической, возможно, недоразвитой форме, имели большое влияние на социальную и политическую жизнь страны.

The analysis of the origins of the Ukrainian civil society provides reasons to believe that despotism was never typical for the historical forms of life in Ukraine until the time it became dependent upon Russia. A democratic institutions and civil orientations that existed in Ukrainian history in specific and probably immature form had a significant impact on social and political life of the country.

Актуальність проблеми. Проблема формування в Україні громадянського суспільства в останні роки привернула увагу багатьох учених і політиків, широко висвітлювалася на сторінках різних видань. Як відзначив у своїй монографії академік АПрНУ Ю.М. Тодика, який спеціально вивчав цю проблему, більшість дослідників вважає, що інститутами громадянського суспільства є такі його структури, як родина, різні системи освіти, церква, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації, з допомогою яких забезпечується задоволення економічних, професійних, культурних, релігійних та інших інтересів і потреб різних соціальних прошарків, груп і окремих індивідів [1]. Отже, громадянське суспільство визначається як демократична форма самоорганізації суспільства, незалежно від держави і поза ринком. Намагаючись відзначити перспективи утвердження громадянського суспільства в Україні як обов'язкової умови демократії, **ставимо за мету статті**, проаналізувати його історичні витоки в нашій державі.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Демократична історична спадщина України поки що недостатньо вивчена під кутом зору політології і заслуговує на більш ретельний розгляд. Слід однак визначити, що останнім часом з'являється все більше робіт, присвячених цієї тематиці [2]. Вони засвідчують, що Україні з давніх часів були притаманні демократичні інститути і громадянські орієнтири. Попри те, що існували вони в українській історії в

специфічній, можливо, недорозвиненій (з точки зору сучасної демократичної процедури) формі, вони мали значний вплив на соціальне і політичне життя країни. Деспотизм не був притаманним історичним формам життя в Україні до тих пір, поки вона не потрапила в залежність від Росії.

Результати досліджень. Громадянське суспільство зазвичай розглядається як явище (і поняття), притаманне Західній цивілізації, у той час як «державне суспільство» (і поняття патерналізму, що з ним пов'язане) прийнято вважати продуктом Східної культури. Саморегулювання на противагу державній опіці; захищеність індивідуальних і групових прав на противагу політичному деспотизмові і автократії; добровільні асоціації на противагу так званим «мобілізаційним організаціям» – такими є лише декілька основних протилежностей цих двох культур у відносинах суспільства і держави [3].

Україна завжди була країною пограниччя в геополітичному сенсі, що розташована на перехресті цих двох різних світів і культур. Та й сама вона з другої половини XVII ст. була поділена навпіл. Отже, це дає підстави стверджувати, що Західна і Східна культури мали серйозний вплив на суспільне і політичне життя України.

У 1667 році територія України була поділена по Дніпру на дві великі частини. Лівобережна Україна стала розглядатися як країна тієї самої політичної культури та орієнтації, що й Росія. Правобережна Україна відійшла до Польського Королівства і після його розподілів в кінці XVIII ст. стала складовою частиною імперії Габсбургів, отримавши більше можливостей прилучитися до європейської цивілізації, демократичним традиціям.

Попри це демократичний дух і протогромадянська культура були відомі українцям з часів Київської Русі.

На початку IX ст. склалися умови для зародження ранньофеодальної Давньоруської держави, яка швидко розвивалася протягом X та першої половини XI ст. Найгостріші питання суспільного життя – війна і мир, покликання князя на престол, питання зовнішніх відносин, зміна княжих урядовців тощо – обговорювалися і утверджувалися таким органом управління, як віче. Його наявність проводила своєрідний вододіл в організації влади за азійським і європейським стилями. Навіть при володарюванні авторитарного князя характер функціонування віче засвідчував близькість українського етносу до європейського способу організації й функціонування політичної влади. У той же час, ні в X ст., ні в першій половині XI ст. для розвитку вічевого устрою сприятливих умов у Києві не було. Влада київського князя була дуже сильною, а місто – політично слабким для того, щоб поряд із князівською владою могло процвітати віче. Протягом X-XIII ст. боярські ради та віче не набули парламентарних форм, не перетворилися на певні інституції і залишилися випадковим зібранням.

Після розпаду Київської держави прагнення деяких володарів зміцнити владу у своїх князівствах знаходило активну підтримку серед місько-

го населення. Ці процеси найбільш виразно виявились у Галицько-Волинському князівстві. У XIII ст. сформувалося феодальне міське право – Магдебурзьке право, яке встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування тощо. В Україні Магдебурзьке право першими отримали міста Галицько-Волинського князівства – Санок (1339 р.) та Львів (1356 р.), з цього часу життя цих міст організовувалося на західноєвропейській взірці. Згідно з Магдебурзьким правом мешканці міст жили на засадах самоврядування, були незалежними не лише економічно, а значною мірою й політично. Саме на городян та їхні кошти спиралися монархи Європи у боротьбі проти феодальної верхівки за створення загальнонаціональних ринків. Разом з тим, міста ставали головною силою, що стримувала надмірну централізацію влади в абсолютних монархіях Європи. З бюргерського середовища тогочасних європейських міст сформувалася буржуазія, яка започаткувала нову капіталістичну епоху в європейській і світовій цивілізації.

Отже, у XIV ст. осередками політичного, господарського й культурного життя в Україні були міста. А буржуазія, що в них зароджувалася, була зацікавлена в розвитку виробництва, освіти й науки. Саме міські бюргери стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових відносин, соціальних і політичних установ.

Потреба різних груп міського населення згуртуватися для захисту своїх соціальних і національних інтересів в умовах наступу шляхетсько-католицької Польщі сприяла їх консолідації. Так виникали своєрідні громадські об'єднання – братства. До їх складу входили ремісники, купці, дрібна шляхта, інтелігенція, духовенство, представники козацтва. Найстарішим братством було Львівське (виникло у 1439 р.). Значно зростає кількість братств на початку XVII ст., коли з новою силою розгортається народна боротьба проти поневолювачів, спалахують селянсько-козацькі повстання. В цей час виникають Кам'янець-Подільське, Красноставське, Самбірське, Київське, Луцьке, Шаргородське, Немирівське, Вінницьке та інші братства. Братські діячі критикують не лише католицьку церкву, а й православу церкву, її ієрархію, паразитичний розкішний спосіб життя кліру.

Кінець XV – початок XVI ст. в Україні, як і в інших країнах Європи, характеризується сильним антифеодальним рухом. В Україні з її своєрідним географічним становищем і відносно слаборозвинутим життям міст, що не мали такого ступеня свободи, як в Європі, середні і нижчі стани знаходили порятунком в тому, що переселялися на незаймані степові простори та за пороги Дніпра, де не було феодалів, княжої чи королівської адміністрації і де можна було господарювати, не оглядаючись на пана. Тут вони створили унікальну Козацьку республіку, яка стала головним джерелом демократичного руху і протогоромадянської культури, що панувала протягом століть.

В козацькі часи попри нерівність станів і попри провідну роль козацтва як ядра нації, що почала формуватися, виразно дали знати про себе здатність народу до самоорганізації, до життя за правовими (тоді переважно – традиційними) нормами, суспільство (громада) почувалося незалежним не лише від чужоземних держав (Речі Посполитої та Московії), але й від своїх власних «верхів», яких воно створювало і яких хотіло або не хотіло терпіти. Дуже рано формулюється ідея народного суверенітету (права народу жити за притаманними йому ustalеними нормами і законами, бути в цьому відношенні автономними, незалежними від інших держав), яка б була неможливою без громадянської свідомості. А українське «громадянин» походить від «громада» і в ньому відбитий не бюргерський (буржуазний) і не політичний зміст, а спадковість форм соціальної взаємодії, народного побуту і громадського самоврядування [4].

Деякі традиції українського самоврядування і судової практики збереглися аж до XIX ст. Але ці традиції поступово гинули в наслідок опанування української етнічної території російським самодержавством.

Галицькі землі, що знаходилася під владою Австро-Угорщини навпаки переживали період громадянського Ренесансу і відродження української спільноти. Вирішальну роль у цьому процесі відігравали скасування кріпацтва і становлення Австрійської імперії як правової держави. За умов дотримання владою правових принципів відбувся справжній злет національної свідомості і громадянського життя українців Галичини наприкінці XIX – початку XX ст.

Цей зліт повністю спростовує стереотипи про нездатність українців до єднання, до висунення відданих громаді лідерів та їх підтримки громадою. «Якщо хтось хоче переконатись у здібності українців до свого державного життя й розвитку власної політичної культури в розумінні політичної орієнтації та ставлення до політичної системи, повинен вивчити політичний розвиток Галичини наприкінці XIX – на початку XX століть. Обставини галицького суспільства того часу не були ідеальними, але з погляду розвитку громадянської політичної культури вони знаменні тим, що для того, щоб народ доріс до зрілості, виростив у собі державницьку культуру помітного ступеня, вистачило, щоб одне-два покоління мали нагоду жити у правовій державі з однаковими законами для всіх та можливістю брати участь у рішенні локальних та загальнодержавних питань політики й адміністрації тодішньої Австрії» [5].

Висновки. Отже, можемо констатувати, що попри всі труднощі і складний шлях у процесі формування традицій громадянського суспільства в Україні, для нашого народу було притаманне прагнення до свободи і незалежності. Витоки громадянського суспільства в Україні були закладені досить давно. Нажаль в силу того, що Україна мала своєрідне географічне становище і відносно слабозвинуті міста, які не мали достатнього рівня свободи громадянське життя ледь животіло. Однак воно не тільки ніколи не зникало з політич-

ного простору України, а при першій же можливості відроджувалося й збагачувало європейську історію розмаїттям нових форм і напрямів.

У порівнянні з описаною традицією, ситуація в сучасній Україні виглядає не дуже вигранною. Громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр сили, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою владі. Заважають вкорінені у масовій свідомості стереотипи тоталітарного минулого, у тому числі й персоналістські орієнтації більшої частини людей; їх сподівання на те, що порятунок прийде від «сильного лідера» і, як наслідок, – вичікувальна позиція замість громадянської активності. Загалом, можна сказати, що структурні (інституційні) зміни поки що не перейшли на культурний рівень і не сформували особистість, здатну захищати свої власні і суспільні інтереси та бути опорою демократії.

Адже, підґрунтям для громадянського суспільства є три важливі платформи: приватна власність, розвинені правові відносини, самостійні і впевнені у своїх силах люди. Тому можемо говорити про низку причин, які спричиняють гальмування розбудови українського громадянського суспільства:

1. Бідність широких верств народу, його зневіра у власних силах, так само як у силі та чеснотах держави.

2. Специфічна культура політичних еліт, що нав'язують суспільству звичайні і вигідні для них патронажно-клієнтські стосунки, які перешкоджають створенню нормального правового поля для громадянського суспільства, не дають розвиватися громадській самодіяльності та ініціативі.

3. Недостатня правова захищеність індивіда, розрив між формальним конституційним порядком і напів-конституційною, чи може – чверть-конституційною практикою.

4. Аморфність духовно-інтелектуальної еліти, інтелігенції, яка має «підтягнути» свій народ до здобутків світової цивілізації і заради цього звертатися до народних коренів в аспекті мови, культури, громадянської практики.

Список літератури: 1. Тодика Ю.М. Конституційні засади формування правової культури: Монографія. – Харків: РАЙДЕР, 2001. 2. Стисла характеристика цього феномена та бібліографія питання подані в статті А.Ф. Колодій Вибори-98 і становлення громадянського суспільства в Україні // Український варіант. – 1998. – № 2. – С. 23-25; Чувардинський О.Г. Європейський характер історичних витоків українського громадянського суспільства // Трибуна. – 2007. – № 11 – 12. – С. 26-27. 3. Колодій А.Ф. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2001. – С. 518. 4. Там само. – С. 520. 5. Цит.: Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців. – К., 1994. – С. 58.

Надійшла до редколегії 20.03.2012.